

İŞRÂKIYYE

1952, s. 9-13, 20-21, 75, 114, 115, 125-149, 173, 298; a.mlf., *et-Telvîhâtü'l-levhîyye ve'l-'arşîyye* (nşr. H. Corbin, *Opera Metaphysica et Mystica* içinde), İstanbul 1945, I, 11-12, 70-74; a.mlf., *el-Meşârî' ve'l-mu'târahât* (nşr. H. Corbin, a.e. içinde), s. 195, 284, 475; a.mlf., *Kışsatü'l-gurbetü'l-garbiyye* (nşr. H. Corbin, *Hikmetü'l-İsrâk* içinde), İstanbul 1952, s. 276-297; a.mlf., *Heyâkilü'n-nûr*, Kahire 1376/1957; Baklî, *Şerh-i Şaṭhiyyât*, Tahran 1360 hş./1981, s. 186, 550; a.mlf., *Meşrebü'l-ervâh*, İstanbul 1983, s. 256; Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, *Târîhu'l-hükemâ'* (nşr. Abdülkerîm Ebû Şüveyrib), Trablus 1988, s. 375-392; M. Ali Ebû Reyân, *Târîhu'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, Beyrut 1973, s. 410-411; a.mlf., *Uşûlü'l-felsefeti'l-İsrâkiyye*, İskenderiye 1987, s. 71-119; Ebû'l-Vefâ et-Teftâzânî, *İbn Seb'in ve hikmetü'l-İsrâk*, Kahire 1974, s. 291-320; İbrâhim Medkûr, "Beyne's-Sühreverdî ve İbn Sînâ", *el-Kitâbü't-Tezkârî: Şeyhü'l-İsrâk Şihâbüddîn es-Sühreverdî*, Kahire 1974, s. 63-83; Hasan Hanefî, "Hikmetü'l-İsrâk ve'l-fenomolocya", a.e., s. 169-253; Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge* (trc. Ali Ünal), İstanbul 1985, s. 65-94; a.mlf., "Şihâbeddin Sühreverdî Maktûl" (*İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif içinde), İstanbul 1990, I, 417, 433-434; H. Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Hüseyin Hatemi), İstanbul 1986, s. 214-215; Macid Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1992, s. 265-281; İlhan Kutlu'er, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul 1996, s. 105-144.

MAHMUT KAYA

Tasavvuf. Fârâbî, İbn Sînâ ve İhvân-ı Sâfâ'da mevcut olan İsrâkî eğilimlerin Sühreverdî tarafından tasavvufa sokulması, Sühreverdî dönemi ve sonrasında terim olarak değilse bile kavram olarak mutasavvıfların bu hususa ilgi duymasına sebep olmuştur. Öte yandan Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve takipçileri İsrak felsefesini oldukça ayrıntılı bir şekilde ele almışlar ve bunu vahdet-i vücûda bütünleştirmişlerdir. Esasen onlara bu yolu açan, özellikle *Mışkâtü'l-envâr*'da ışık ve karanlılığı (nur-zulmet) esas alarak bir bilgi ve varlık anlayışı ortaya koymaya çalışan Gazzâlî olmuştur (yk. bk.).

İsrâkîlik Gazzâlî'den önce de İbn Sînâ tarafından *Hay b. Yakzân*, *Selâmân ve Ebsâl*, *et-Tayr*, *el-'İşk*, *el-Şâhidü'l-'ayniyye* ve *el-Hikmetü'l-meşrikiyye* gibi eserlerde ele alındığı gibi İbn Sînâ'nın bu eserlerdeki fikirleri Gazzâlî ve Sühreverdî ile birlikte Sühreverdî'nin çağdaşı olan İbn Tufeyl'i de etkilemiştir. İbn Tufeyl'in *Hay b. Yakzân* adlı felsefî romanında bu etki ve İsrâkî temayül açık olarak görülür.

İsrâkiyye hareketi ve hikmet-i meşrikiyye Sühreverdî'den sonraki dönemlerde ilgi odağı olmuş, bu harekete hikmet-i müteâl (transendental felsefe), hikmet-i

hâlîde, ezeli-ebedi hikmet, felsefî tasavvuf (teosofik mistisizm) ve ilm-i ilâhî gibi isimler verilmiştir. Günümüz İran düşüncesinde ise irfâniyye olarak bilinmekte ve etkisini sürdürmektedir. İslâm kaynaklarında ilâhiyyûn, müteallihûn ve hukemâ-i müteallihîn, hakîm-i ilâhî, bazan da urefâ, ehl-i irfân veya irfâniyyûn şeklinde anılan bilgiler ve düşünürler bunlardır. Şemseddin Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, Kutbüddîn-i Şîrâzî, İbn Kemmûne, Seyyid Şerîf el-Cür-cânî Sühreverdî'nin en önemli takipçileridir. Bunlardan Şehrezûrî, Sühreverdî'nin *et-Telvîhât* ve *Hikmetü'l-İsrâk*'ına şerh yazmış, İbn Kemmûne bu eserlerden ilkinin, Kutbüddîn-i Şîrâzî de ikincisini şerhetmiştir. Kutbüddîn-i Şîrâzî hem Nasîrüddîn-i Tûsî'nin hem de Sadreddin Konevî'nin öğrencisi olduğundan Sühreverdî'den gelen İsrâkîlik ile İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd ağırlıklı tasavvufunu birleştirdi; bundan sonra İbnü'l-Arabî ve onun tasavvuf anlayışının önem kazanmasıyla İsrâkîlik geri plana itildi, bununla beraber hiçbir zaman büsbütün unutulmadı. Özellikle İbnü'l-Arabî'nin tasavvufuna bağlı olan mutasavvıflar Sühreverdî'den de etkilendiler. Nitekim Abdurrahman-ı Câmî'nin *Nefeḥâtü'l-üns*'te Sühreverdî'yi evliya arasında zikretmesi ona olan ilginin derecesini göstermektedir.

VIII. (XIV.) yüzyıldan itibaren İsrâkîliğe olan ilgi, İbn Sînâ'nın İsrâkî eğilimli felsefesinin de etkisiyle farklı bir şekil aldı. Bu dönemde müslüman düşünürlerin bir kısmı hikmetle ilgili dörtlû bir sınıflandırma yaparak bunların birini kabul edip diğerlerini red yerine hepsini uzlaştırma yoluna gittiler; böylece Meşşâî felsefe, İsrâkîlik, tasavvuf ve kelâm uzlaştırılmış oldu. Seyyid Şerîf el-Cür-cânî, Taşköprizâde ve Kâtib Çelebi bu akımın temel fikirlerini şöyle özetlerler: Ebedî mutluluk ancak ilim ve amelle gerçekleşir. Bu ikisi birbirinin hem sebebi hem sonucudur. İlmi olup ameli olmayan veya ameli olup ilmi olmayan eksiktir. Ebedî saadete ulaşmanın yolu yüce yaratıcı hakkında mârifet sahibi olmaktır. Bunun da biri nazar ve istidlâl, diğeri riyâzet ve mücâhede olmak üzere iki yolu vardır. Birinci yolu tutanlar vahye bağlı kalırlarsa kelâmcı, aksi halde Meşşâî, ikinci yolu tutanlar vahye bağlı kalırlarsa sûfî, kalmazlarsa İsrâkî sayılırlar (*Hâşiyetü Metâli'l-envâr*, s. 12-13; *Mevzûâtü'l-ulûm*, I, 312, 320, 337; *Keşfü'z-zunûn*, I, 53, 678; *Tehânevî*, I, 42, 406).

Taşköprizâde *Mevzûâtü'l-ulûm*'da (I, 345) Fahreddin er-Râzî, Nasîrüddîn-i Tûsî, Kutbüddîn-i Şîrâzî, Kutbüddin er-Râzî, Sa'deddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cür-cânî, Hocaâde Muslihuddin Efendi ve Muslihuddin Kesteli gibi âlimleri büyük hakimler arasında sayar. İbnü'l-Arabî'nin tasavvufu geniş ölçüde İsrâkîliği içerdiğinden Sadreddin Konevî, Abdurrezzâk el-Kâşânî, Dâvûd-i Kayserî, Müeyyidüddin Cendî, Şemseddin Fenârî, İbn Kemal, Kınalızâde Ali Efendi, Abdullah Bosnevî, Kâtib Çelebi, İsmâil Hakkı Bursevî, Şeyh Galib gibi Osmanlı ilim ve fikir adamlarının önemli bir kısmı İsrâkî sayılır. Bunlar genellikle felsefenin burhanını, kelâmın istidlâlini ve tasavvufun keşfini birleştirmişlerdir. İznik'te kurulan ilk Osmanlı medresesinde müderris olan Dâvûd-i Kayserî'nin İsrâkîlik'te ağırlıklı bir yeri bulunması oldukça önemlidir. Ferîdüddin Attâr, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Abdurrahman-ı Câmî, Aziz Neseffî, Abdülkerîm el-Cîlî, İbnü'l-Fâriz, İbn Seb'in gibi mutasavvıflar da genellikle irfan hareketinin mensupları sayılmışlardır. Yukarıda da geçen kelâmcıların yanı sıra Adudüddin el-İcî, Celâleddin ed-Devvânî gibi kelâmcılar da İsrâkîlik'ten etkilenmişlerdir. Bunların tasavvufa ilgi duymaları ve eserlerinde tasavvufî meselelerden bahsetmeleri bu etkiden kaynaklanır.

İbnü'l-Arabî'nin etkisindeki mutasavvıfların genellikle İsrâkîliğe olumlu baktıkları doğru olmakla beraber bu felsefeye tepki gösterenler de olmuştur. 'Avârîfî'l-ma'ârif müellifi Şehâbeddin es-Sühreverdî, *Keşfü'n-neşâ'ihî'l-İmâniyye* ve *keşfü'l-fezâ'ihî'l-Yûnâniyye* isimli eserinde felsefeye ilgi duyanları eleştirmiştir. Osmanlı müelliflerinden Saçaklızâde Mehmed Efendi ve İsmâil Hakkı Bursevî de felsefeye karşıdır. Bursevî ayrıca İsrâkîler'in sayısının çok az olduğunu ileri sürer (*Rûhu'l-Mesnevî*, I, 26).

İsrâkîlik, XVII. yüzyılda Şîî akıdeyi güçlendiren Safevîler yönetimindeki İran'da yeni ve ciddi bir gelişme göstermiştir. Bahâeddin Âmilî ve İsrâk mahlasıyla şiirler yazan Mîr Dâmâd ile bunların öğrencisi olup İran'da modern zamanların en büyük filozofu olduğunda ittifak edilen (Macid Fahri, s. 274) Sadreddîn-i Şîrâzî sayesinde İsrâkîlik İran'da yeniden canlandı. Sühreverdî'nin *Hikmetü'l-İsrâk*'ı, Esîrûddin el-Ebherî'nin *el-Hidâye fi'l-hikme'si* ve İbn Sînâ'nın eş-Şîfâ'nın bazı bölümlerine yazdığı şerhler yanında çok sayıda telifi bulunan Sadreddîn-i Şîrâzî'nin

en önemli eseri *el-Hikmetü'l-müte'âliye* adlı hacimli kitabıdır. Eser, onun çeşitli risâlelerindeki birçok felsefî problemi aldığı gibi İslâm düşüncesinin İbn Sînâ'dan sonra kazandığı yeni yapı çerçevesinde müellifin felsefesini ortaya koyması bakımından da büyük önem taşır. Zamanında felsefenin dışlanması üzüntü duyan Şîrâzî, İsrâkî felsefenin aydınlanma yöntemine uygun olarak felsefe öğrenimini tamamlaması yanında uzun süre dünya ile ilgisini kesti ve bu sayede üzerine "ilâhî âlemin nuru" doğunca bahs ve nazar yoluyla öğrendiği bilgilerin doğruluğunu keşf yoluyla da teyit etti. Sonuçta onun "dört sefer" (*el-Esfârü'l-erba'a*) adını da verdiği *el-Hikmetül-müte'âliye* ortaya çıktı. Ruha ait bu seferleri şöyle sıralanır: Halktan Hakk'a yolculuk, Hak ile Hakk'a yolculuk, Hak'tan halka dönüş ve yaratılmışlardaki tecellisiyle Hakk'a yolculuktur (*el-Hikmetü'l-müte'âliye*, I, 13). Sühreverdî gibi Şîrâzî de peygamberlerin ortaya koyduğu hakikatle sûfî ve felsefî gelenekteki hakikatin birliğine inanıyor, bütününü hakikat nurunun "nübüvvet feneri"nden alındığını söylüyordu (Macid Fahri, s. 274-275).

İran'da Sadreddîn-i Şîrâzî ile yeniden güç kazanan İsrâkiyye, aralarında oğulları İbrâhim ve Ahmed ile damatları Abdürrezzâk el-Lâhicî ve Feyz-i Kâşânî'nin de bulunduğu çok sayıda öğrencisinin çalışmalarıyla devam ettirildi. Ebû'l-Kâsım Fındıriskî, Molla Muhammed Bâkır'ın babası Muhammed Takî Meclisî, Recebali Tebrizî, Ni'metullah Şüsterî bu dönemde İsrâkîliğin diğer tanınmış temsilcilerindendir. Müteâl hikmet veya ilâhî hikmet olarak bilinen İsfahan merkezli bu hareket, daha sonraki dönemlerde Hâdî-i Sebzevârî ve Hakîm-i İlâhî Aka Ali gibi temsilcileri vasıtasıyla günümüze kadar devam etmiştir (Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Dünbâle-i Cüstücu*, s. 246-266). Bunlardan İran'da Kaçar döneminin en büyük filozofu kabul edilen Hâdî-i Sebzevârî, Sadreddîn-i Şîrâzî'nin eserleri konusunda otorite sayılan hocalardan sekiz yıl boyunca dersler okudu; kelâm, Meşşâî felsefe, İsrâkî teosofi ve Şîlik etkisindeki irfanî öğretisinin sentezine dayanan görüşler ortaya koydu.

Son dönemde daha çok irfâniyye olarak bilinen bu hareket Sühreverdî ve İbn Sînâ kadar, hatta onlardan daha fazla Gazzâlî'ye ve İbnü'l-Arabî ile Sadreddin Konevî ve Dâvûd-i Kayserî gibi İbnü'l-Arabî'nin takipçilerine; ayrıca Attâr, Abdurrahman-ı Câmî, Fahreddîn-i Irâkî, Şebûs-

terî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî gibi Sünnî mutasavvıflara dayanmaktadır. Bundan dolayı İsrâkîlik, Şîî medresesini temsil eden ulemâ tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Ni'metullâhiyye'nin müceddidi Ma'sûm Ali Şah, halifesi Nûr Ali Şah ve Muzaffer Ali Şah gibi sûfilerin katline fetva verdiği için Sûfikûş diye tanınan Muhammed Ali Bihbehâî'nin *Risâle-i Hayrâtiyye* ve *Kat'u'l-makâl*'i, Mukaddes-i Erdebîlî olarak da bilinen Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî'nin *Hadîkatü's-Şî'a'sı*, Molla Muhammed Tâhir-i Kumî'nin *Hikmetü'l-ârifin* ve *el-Fevâ'idü'd-dîniyye*'si gibi eserler sûfliği ve İsrâkîlik şîliği ikiye ayırmış, azınlıkta olan aydınlar bu hareketleri benimserken çoğunlukta olan medrese ulemâsı ve Usûlîler karşı çıkmışlardır.

İrfânîlerin savundukları tasavvuf şeyhe bağlı kalmayı, bir tarikat disiplini içine girmeyi, tekkelerde raks, semâ ve zikretmeyi esas alan kurumlaşmış tasavvuftan farklıdır; irfânîler ve İsrâkîler bu tür tasavvufa her zaman karşı çıkmışlardır. Nitekim Molla Sadrâ, *Kesru esnâmî'l-câhiliyye* adlı eserinde bu tür tasavvufu şiddetle eleştirmiştir.

İran'da İsrâkîlik zaman zaman medreselerde de okutulmakla beraber daha ziyade Ni'metullâhiyye, Zehebiyye, Nûrbahşiyye ve Gunâbâdiyye gibi Şîî tarikatlarına mensup olanlar arasında taraftar bulmuştur. Yine de bu tarikatlar üzerinde İbnü'l-Arabî'nin etkisi Sühreverdî'den daha fazladır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 42, 406; Seyyid Sâdık-ı Gûherî, *Şerh-i İstîlâhât-ı Taşavvuf*, Tahran 1367, "İsrâkiyye" md.; Sühreverdî el-Maktûl, *Mecmû'a-i Muşannefât-i Şeyh-i İsrâk*, Tahran 1397, I-III, tür.yer.; Bakî, *Şerh-i Şahtîyyât*, Tahran 1360 hş./1981, s. 186, 550; a.mlf., *Meşrebü'l-ervâh*, İstanbul 1983, s. 256; Haydar el-Âmûlî, *Câmi'u'l-esrâr*, Tahran 1969, s. 265, 450, 479; Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *Hâşiyetü Me'tâli'i'l-ervâr*, İstanbul 1303, s. 12-13; Câmî, *Nefehât*, İstanbul 1289, s. 658; Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ulûlû*, İstanbul 1320, I, 312, 320, 337, 345; Sadreddîn-i Şîrâzî, *el-Hikmetü'l-müte'âliye*, Kum, ts. (Mektebetü'l-Mustafavî), I, 4-15; *Keşfü'z-zunûn*, I, 53, 678; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî*, İstanbul 1287, I, 26; Kâsım Gânî, *Târîh-i Taşavvuf der İran*, Tahran 1340, s. 151; Ebû'l-Alâ Affî, *et-Taşavvuf: Şevretün rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 263, 286; R. A. Nicholson, *Fi'l-Taşavvufi'l-İslâmî* (trc. Ebû'l-Alâ Affî), Kahire 1969, s. 13; Seyyid Hüseyin Nasr, "Şeyhü'l-İsrâk", *el-Kitâbü't-Tezkârî: Şeyhü'l-İsrâk Şihâbüddîn Sühreverdî*, Kahire 1974, s. 13-36; M. Ali Ebû Reyân, "el-İsrâkiyye: Medrese Eflâtûniyye İslâmiyye", a.e., s. 37-61; İbrâhim Medkûr, "Beyne's-Sühreverdî ve İbn Sî-

nâ", a.e., s. 63-80; G. Nogales, "Sühreverdî ve devruh fi'l-meydânî'l-felsefî", a.e., s. 103-132; Hasan Hanefî, "Hikmetü'l-İsrâk ve Fenomolocya", a.e., s. 168, 252; Ebû'l-Vefâ et-Teftâzânî, "İbn Seb'in ve Hakîmü'l-İsrâk", a.e., s. 291-320; Muhammed el-Behî, "Devrû's-Sühreverdî fi 'âlemiyyeti's-şekâfe", a.e., s. 255-289; *el-Mu'cemû's-sûfî*, s. 369; A. Schimmel, *Taşavvufun Boyutları* (trc. Ender Gürol), İstanbul 1982, s. 227-248; Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Dünbâle-i Cüstücu der Taşavvufi İran*, Tahran 1369 hş., s. 246-266, 300-308; a.mlf., *Erzî-i Mirâs-ı Sûfiyye*, Tahran 1369 hş., s. 125; Macid Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1992, s. 274-279.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

İŞTİKAK (الاشتقاق)

Aralarında anlam ilişkisi bulunan iki kelimeden birinin diğerinden türetilmesi ve bu alanda yazılmış eser türü, bir cinas nevi.

Sözlükte "bir şeyin yarısını almak" anlamına gelen *İştikâk* kelimesi, terim olarak "aralarında mânâ ilişkisi bulunan iki kelimeden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi" demektir. Kendisinden türetilen asıl (kök) kelimeye *müştâk* (me'hûz) *minh*, ondan türeyen fer'î (tâli) kelimeye de *müştâk* (me'hûz) veya *İştikâk* adı verilir.

Arapça kelimelerin hepsinin *müştak* olduğunu veya hiçbirinin *müştak* sayılmadığını ileri süren iki uç görüşe karşılık çoğunluğun görüşü bu kelimelerin kısmen *müştak*, kısmen *câmid* olduğu şeklindedir (Süyûtî, I, 348). Klasik dilciler *İştikâk* fiile has bir hadise olarak görürken Basralı dil âlimleri türeyen bütün kelimelerin aslının masdar, Kûfeliler ise mâzî kipinin müzekker üçüncü tekil şahs olduğunu söylemişlerdir. Abdullah Emîn, Fuâd Hannâ Tarzî ve Emîl Bedî' Ya'kûb gibi çağdaş araştırmacılar, Arapça'da türemiş kelimelerin asıllarının sadece masdar veya mâzî fiil olmadığını, mekân, kabile ve organ isimleri gibi somut isimler, tabiat seslerinin taklidinden meydana gelen isimlerle (onomatope) mânâ harfleri (edatlar) gibi kelimelerin de bu arada sayılması gerektiğini örnekleriyle açıklamışlardır.

Klasik dilciler üç tür *İştikâk*tan söz etmişlerdir. 1. *el-İştikâku's-sagîr*. Kipleri ayrı olmakla birlikte asıl harfleriyle sıralanışları aynı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemedir. Arap dilini zenginleştiren vasıtalar olan bu türde *İştikâk* kolayca far-